

Elżbieta Drogosz-Zabłocka

Kształcenie praktyczne w wyższym szkolnictwie zawodowym – problemy i perspektywy

Artykuł jest poświęcony problematyce kształcenia praktycznego, realizowanego przede wszystkim w uczelniach zawodowych. Za podstawowy element tego kształcenia autorka uznaje praktyki zawodowe. W opracowaniu omawia praktyki jako obowiązkowy element procesu kształcenia, za którego realizację odpowiedzialna jest uczelnia, a także praktyki jako ofertę pracodawców. Ukazuje podobieństwa i różnice w realizacji praktyk w uczelniach akademickich i zawodowych oraz praktyki realizowanych jako oferta pracodawców. Z przedstawionych rozważań oraz przytoczonych wyników badań można wysnuć wniosek, że organizacja i realizacja praktyk napotykają różnego rodzaju trudności. Jest istotne, aby porozumienia zawierane między uczelnią i pracodawcami umożliwiały jej realizację programu kształcenia, a pracodawcy – przygotowanie i rekrutację przyszłych pracowników.

Wprowadzenie

Idea kształcenia praktycznego na poziomie wyższym wiązana jest przede wszystkim z sektorem uczelni zawodowych, chociaż w literaturze i w życiu akademickim problematyka „uprzątniania” szkolnictwa wyższego, zwłaszcza sektora akademickiego, jest powracającym i trudnym do rozwiązania problemem, podobnie jak spór między wiedzą „czystą” i wiedzą „użyteczną”. Naciski na rzecz uprzątniania kształcenia na poziomie wyższym związane są także ze spełnianiem żądań gospodarki i sytuacją absolwentów na rynku pracy. W zasadzie nie mówi się o kształceniu zawodowym bez odniesienia do zatrudnienia i bezrobocia. W okresie, gdy przejście między edukacją a zatrudnieniem jest stosunkowo płynne, co potwierdzają np. niskie wskaźniki bezrobocia absolwentów, słabną naciski na uprzątnianie szkolnictwa wyższego. Gdy jednak sytuacja pogarsza się i podaż absolwentów z wykształceniem wyższym wzrasta, uczelnie znajdują się pod silnym naciskiem otoczenia, które oczekuje od nich odpowiedzi na „zewnętrzne” wyzwania. Oczekuje się współpracy zarówno w zakresie akceptacji kierunków kształcenia, jak i współtworzenia niektórych jego elementów, chociażby poprzez udział w tworzeniu programów praktyk zawodowych.

Analizie problematyki kształcenia praktycznego w uczelniach zawodowych, towarzyszy wiele pytań dotyczących zadań i funkcji tego kształcenia, relacji między kształceniem teo-

retycznym i praktycznym (jakie powinny być proporcje między tymi blokami zajęć), programu zajęć, czasu ich trwania, a także warunków współpracy z otoczeniem, które zapewnią jego realizację.

W artykule będę poszukiwać odpowiedzi na niektóre z postawionych pytań, przytaczając doświadczenia europejskie oraz wyniki badań prowadzonych w Polsce.

Doświadczenia europejskie

Kształcenie praktyczne, którego celem jest rozwijanie umiejętności działania poprzez udział w wykonywaniu usług bądź w procesie produkcji, związane jest w krajach europejskich przede wszystkim z sektorem uczelni zawodowych. Szkoły te prowadzą kształcenie we współpracy z pracodawcami i społecznościami lokalnymi, a oferowany program studiów zawiera znaczną część zajęć o charakterze praktycznym. W większości państw Unii Europejskiej praktyki zawodowe stanowią integralną część programów kształcenia w sektorze nieuniwersyteckich szkół wyższych. Chociaż trudno jest wskazać jeden model rozwiązań instytucjonalnych i organizacyjnych związanych z realizacją kształcenia praktycznego, we wszystkich uczelniach zawodowych podkreśla się znaczenie praktyki dla przyszłej pracy. Doświadczenia zdobyte podczas kształcenia praktycznego uznawane są za czynnik ułatwiający przyszłym absolwentom znalezienie, podjęcie i kontynuację pracy zawodowej (por. *Les établissements... 1999; Vingt années... 2000*).

W niemieckich wyższych szkołach zawodowych (*Fachhochschulen* – FH) kształcenie jest wyraźnie ukierunkowane na praktykę, a oferowane specjalizacje odpowiadają na wymagania rynku pracy. Od lat osiemdziesiątych czas kształcenia w tych szkołach wydłużono do ośmiu semestrów, w tym obowiązkowa praktyka zawodowa zajmuje jeden lub dwa semestry. Niemieckie uczelnie zawodowe przywiązują dużą wagę do związku oferty edukacyjnej z potrzebami rynku pracy. Urzeczywistnia się to nie tylko w doborze specjalności kształcenia, ale także w metodach pracy ze studentami, kładących nacisk na zdobywanie doświadczenia zawodowego. Proces kształcenia w *Fachhochschulen* przypomina bardziej system szkolny niż kształcenie na poziomie wyższym. Większość zajęć ma charakter obligatoryjny, a wyniki nauczania sprawdzane są na bieżąco. Liczba zajęć w wyższych szkołach zawodowych w stosunku do zajęć w uniwersytetach jest półtorakrotnie wyższa (por. Nowakowska 2002). Rozwiązaniem, które może być uznane za przykład dobrej praktyki współpracy szkoły wyższej z otoczeniem jest współpraca Uniwersytetu w Bochum (Ruhr-Universität Bochum) ze Związkiem Przemysłu Metalowego (Industriegewerkschaft Metall). Organizowane przez obie strony w ramach tzw. okrągłego stołu konferencje dotyczące kształcenia zawodowego od szkoły średniej do studiów wyższych, zmierzają do opracowywania założeń programowych i pomocy w ich realizacji, a także wspólnych oddziaływań na rzecz ułatwienia przejścia absolwentów ze szkoły średniej i wyższej do pracy zawodowej (por. *Bildung... 1996*). Trzeba jednak pamiętać, że rozwiązania niemieckie mają długą i bogatą tradycję budowania związku edukacji ze światem pracy.

We francuskich uniwersyteckich instytutach technologicznych (*instituts universitaires de technologie* – IUT), podobnie jak w niemieckich *Fachhochschulen*, kształcenie w krótkich cyklach jest bardzo intensywne i przypomina system szkolny. Znaczna część zajęć ma charakter praktyczny, co znajduje odzwierciedlenie w liczbie godzin przeznaczonych na zajęcia laboratoryjne, ćwiczenia, pracę własną pod kierunkiem nauczyciela oraz praktykę

w przedsiębiorstwie. Istnieje obowiązek odbycia 10-tygodniowej praktyki w przedsiębiorstwie, zakończonej raportem przygotowanym na piśmie. Praktyka odbywa się pod nadzorem wyznaczonej w przedsiębiorstwie osoby oraz pod kontrolą opiekuna IUT. Program praktyki zatwierdza dyrektor odpowiedniego wydziału IUT. Kończy się ona obroną projektu przygotowanego podczas praktyki, a w skład komisji egzaminacyjnej wchodzi przedstawiciele przedsiębiorstw (por. Drogosz-Zabłocka 2002). Obowiązkowe praktyki w sektorze uczelni o orientacji zawodowej istnieją także w Austrii, Finlandii, Grecji, Irlandii, Luksemburgu i Portugalii (por. *Vingt années...* 2000).

Upracticznianiu kształcenia w uczelniach zawodowych miało także towarzyszyć zastosowanie aktywnych form i metod nauczania, sprzyjających szybszemu uzyskaniu kwalifikacji zawodowych odpowiadających na potrzeby lokalnego rynku pracy. W szkołach hiszpańskich zaczęła obowiązywać modułowa struktura programów nauczania, co miało gwarantować bliższe związki ze światem pracy oraz pozwalało na szybsze i efektywniejsze dostosowywanie się do zmian technologicznych, ekonomicznych i społecznych.

Kształcenie praktyczne jako obowiązkowy element kształcenia zaczęły wprowadzać również uniwersytety. We Włoszech, w krótkich cyklach kształcenia uniwersyteckiego, praktyki zawodowe są obowiązkowym elementem kształcenia, podobnie jest w niektórych uniwersytetach irlandzkich i belgijskich. Nie zawsze jednak „upracticznienie” to wiązało się z rzeczywistymi zmianami w kształceniu, często nie wychodziło poza hasło „orientacji praktycznej” (por. Wójcicka 2000, 2001).

Konieczność związków z wymaganiami rynku pracy i społeczności lokalnych dostrzegają także członkowie światowej organizacji liderów szkolnictwa wyższego – Międzynarodowego Stowarzyszenia Prezydentów Uniwersytetów (International Association of University Presidents – IAUP). W przedstawionej *Deklaracji misji uniwersytetu* uznają konieczność opracowywania specjalnych programów kształcenia, przystosowanych do potrzeb małych i średnich przedsiębiorstw oraz potrzeb społeczności lokalnych (por. Międzynarodowe Stowarzyszenie... 2000).

Podstawowe założenia kształcenia w wyższych szkołach zawodowych

Zgodnie z intencjami twórców wyższego szkolnictwa zawodowego, uczelnie te, funkcjonujące poza dużymi ośrodkami akademickimi¹, miały lepiej spełniać postulat dostępności szkolnictwa wyższego, zwłaszcza dla młodzieży pochodzącej ze wsi i spoza dużych ośrodków miejskich. Przekonania te potwierdzają wyniki badań zarówno polskich, jak i holenderskich, wskazujące na przywiązywanie przez młodzież wiejską i z małych miast większej wagi do czynników materialnych i organizacyjnych (odległość uczelni od miejsca zamieszkania, łatwość dostania się, możliwość uzyskania miejsca w domu akademickim) niż do rangi i poziomu uczelni. Ranga i poziom szkoły wyższej są istotniejsze dla wyborów dokonywanych przez młodzież miejską, zwłaszcza z dużych miast (por. Świerzbowska-Kowalik 2000; Vesterheijden 2001).

Do podstawowych zadań uczelni zawodowych, których powstanie zostało usankcjonowane ustawą z 1997 r., należy przygotowanie do zawodu oraz kształcenie w zakresie kierunków lub specjalności zawodowych (por. *Ustawa...* 1997). Zgodnie z założeniami, kształ-

¹ Dotyczy państwowych wyższych szkół zawodowych.

cenie w danym kierunku powinno dawać szersze podstawy wiedzy i umiejętności tzw. kierunkowych, a kształcenie w danej specjalności – przygotowywać do wykonywania specjalistycznych zadań zawodowych (por. Witkowski 1998, 2000).

Wyższe szkoły zawodowe oferują kształcenie w cyklach trzyletnim i czteroletnim. Dłuższy cykl kształcenia dotyczy w zasadzie kierunków inżynierskich, chociaż warto zaznaczyć, że powstałe w 1998 r. pierwsze państwowe uczelnie zawodowe oferowały trzypięcioletnie kształcenie także na kierunkach pedagogicznych oraz biznesowych. Krótszy cykl, a przede wszystkim kształcenie w zakresie specjalności zawodowej mają lepiej przygotowywać do wejścia na rynek pracy. Aby nie zamykać absolwentom drogi dalszego kształcenia, istotne było zachowanie odpowiednich proporcji między wiedzą i umiejętnościami oferowanymi przez programy nauczania. Związek praktyki zawodowej z kształceniem na poziomie wyższym ma na ogół luźniejszy charakter niż w szkolnictwie zawodowym niższego szczebla i w kształceniu ustawicznym. Wynika to przede wszystkim z odmiennych funkcji edukacyjnych szkolnictwa wyższego. Dominacja zajęć praktycznych nad teoretycznymi mogłaby utrudniać kontynuowanie nauki na uzupełniających studiach magisterskich z powodu niedostatecznej podstawy teoretycznej umożliwiającej podjęcie dalszych studiów; przewaga przygotowania teoretycznego przybliżałaby kształcenie do cyklu akademickiego, a w konsekwencji prowadziła do przekształcania wyższych szkół zawodowych w uczelnie akademickie.

W standardach nauczania dla poszczególnych kierunków studiów i poziomów kształcenia zaleca się udział procentowy zajęć praktycznych związanych z przedmiotami podstawowymi i kierunkowymi studiów. Proporcje te zmieniają się w zależności od kierunku kształcenia, np. dla studiów licencjackich na kierunku pielęgniarstwo zaleca się, aby przynajmniej 50% godzin zajęć w grupie przedmiotów kierunkowych odbywało się w formie praktycznej nauki zawodu. W standardach nauczania dla studiów inżynierskich na kierunku elektronika i telekomunikacja zaleca się, aby w grupie przedmiotów podstawowych i kierunkowych zajęcia praktyczne – przez które należy rozumieć ćwiczenia, laboratoria, projekty itp. – stanowiły nie mniej niż 40% zajęć.

Implementacja podstawowych założeń kształcenia zawodowego

Zgodnie z ustaleniami prawnymi (por. *Rozporządzenie...* 2002a), zawodowy charakter studiów mają gwarantować plany studiów i programy nauczania, które powinny obejmować co najmniej 6, a w przypadku studiów kończących się uzyskaniem tytułu zawodowego inżyniera – 7 semestrów, minimum 2200 godzin zajęć dydaktycznych na studiach dziennych, bez praktyki zawodowej. Funkcjonująca w latach 1998–2001 Komisja Akredytacyjna Wyższego Szkolnictwa Zawodowego (KAWSZ), formułując warunki tworzenia uczelni zawodowych, w uchwałach z 1998 r. i 2000 r, podkreślała konieczność przedstawienia koncepcji kształcenia zawodowego w ramach kierunku i (lub) specjalności zawodowej, zwracała uwagę na określenie sylwetki zawodowej przyszłego absolwenta oraz przedstawienie planów studiów i programów nauczania (por. *Uchwała...* 1998; 2000).

Istotne dla realizacji kształcenia zawodowego, a zwłaszcza praktycznego, są związki uczelni z otoczeniem. Zarówno w ustawie o wyższych szkołach zawodowych, jak i w ostatnich ustaleniach prawnych (por. *Rozporządzenie...* 2002a) dotyczących warunków powo-

tywania i funkcjonowania państwowych wyższych szkół zawodowych zakłada się, że warunkiem utworzenia oraz prowadzenia kierunku i specjalności jest potwierdzone zaangażowanie organizacyjne i finansowe organów samorządu terytorialnego, a także społeczności lokalnej. Taki zapis obliguje do aktywnego uczestniczenia w powołaniu i funkcjonowaniu uczelni zawodowej nie tylko poprzez deklarację współpracy, lecz również konkretne zaangażowanie organizacyjne i finansowe. Dotychczasowe doświadczenia w tym zakresie dowodzą, że pracodawcy współpracujący z państwowymi wyższymi szkołami zawodowymi użyczają swoich laboratoriów i pomieszczeń do realizacji programu nauczania, a także biorą aktywny udział w realizacji praktyk zawodowych (por. Lewandowski 1999).

Postulat współpracy uczelni zawodowych z pracodawcami i władzami lokalnymi urzeczywistnia się również w składzie konwentu państwowej wyższej szkoły zawodowej. Konwent, podobnie jak senat, jest kolegialnym organem tego rodzaju uczelni i zgodnie z ustawą w jego skład wchodzi m.in. przedstawiciele organów samorządu terytorialnego i zawodowego, reprezentanci instytucji oraz stowarzyszeń naukowych, zawodowych i twórczych, a także przedstawiciele organizacji pracodawców. Do zadań konwentu należy opiniowanie planów działalności finansowej uczelni, zatwierdzanie, na wniosek senatu, rozmiarów kształcenia oraz kierunków i (lub) specjalności zawodowych, wyrażanie zgody na zawieranie umów o współpracy z przedsiębiorstwami krajowymi i zagranicznymi oraz innymi podmiotami gospodarczymi. Konwent, wspólnie z senatem, ustala ogólne kierunki rozwoju i działalności państwowej uczelni zawodowej.

Praktyki zawodowe jako obowiązkowy element kształcenia

Kształcenie praktyczne oferowane przez uczelnie zawodowe może być rozpatrywane w różnych ujęciach, a każde podejście wiąże się z odmiennym zdefiniowaniem działań praktycznych decydujących o charakterze tego kształcenia. Kształcenie praktyczne może być rozumiane jako podstawa rozwijania umiejętności działania poprzez uczestniczenie w wykonywaniu usług bądź w produkcji w rzeczywistych warunkach pracy. Zajęciami tymi będą np. praktyki zawodowe organizowane w zakładach pracy. W szerszym ujęciu kształceniem praktycznym będą wszystkie ćwiczenia, zajęcia projektowe, laboratoryjne, warsztatowe wykonywane podczas zajęć dydaktycznych w szkole wyższej i podczas praktyk zawodowych w zakładach pracy, będące podstawą rozwijania umiejętności działania.

W kształceniu zawodowym na poziomie wyższym zadaniem praktyk jest wypełnianie następujących funkcji:

- praktycznego doskonalenia umiejętności zawodowych, które zostały uzyskane podczas realizacji przedmiotów kierunkowych, specjalizacyjnych i specjalnościowych²;
- elastycznego dostosowywania oferty edukacyjnej do potrzeb rynku pracy.

Miejsce praktyk w polskich uczelniach zawodowych zostało określone w ustawie o wyższych szkołach zawodowych z 1997 r. W uczelniach funkcjonujących na podstawie ustawy o szkolnictwie wyższym z 1990 r. miejsce praktyk nie zostało określone w ustawie, zasady ich organizowania i nadzoru określa rozporządzenie Rady Ministrów z 1991 r. (za-

² Przez przedmioty specjalizacyjne należy rozumieć przedmioty przygotowujące do wykonywania zawodu, przez przedmioty specjalnościowe – przedmioty pogłębiające wykształcenie kierunkowe w określonych zakresach wiedzy („Dziennik Urzędowy Ministerstwa Edukacji Narodowej” 2000, nr 3).

sady te stosowane są także w odniesieniu do uczelni zawodowych). Nakłada ono na szkoły wyższe obowiązek organizowania praktyk zawodowych przewidzianych w planach studiów oraz sprawowania nadzoru dydaktycznego i organizacyjnego nad ich organizacją i przebiegiem. Nadzór ten sprawuje zwykle opiekun praktyk, powołany spośród nauczycieli akademickich wydziału.

W wyższych szkołach zawodowych pewne odstępstwa od ustawy przewiduje się dla studentów zaocznych pracujących zawodowo zgodnie z kierunkiem lub specjalnością studiów. Warunki, w jakich może nastąpić zwolnienie z praktyk zawodowych określa jednak senat uczelni.

Realizacja praktyk powinna być poprzedzona zawarciem porozumienia o prowadzeniu praktyk z podmiotami gospodarczymi, organami administracji rządowej lub samorządu terytorialnego, rolnikami prowadzącymi indywidualne gospodarstwa rolne, placówkami służby zdrowia lub innymi jednostkami organizacyjnymi. Praktyki, o których mowa w rozporządzeniu, mogą się także odbywać w jednostkach organizacyjnych uczelni. Biorąc pod uwagę obecną sytuację gospodarczą, można przypuszczać, że szkoły wyższe mają trudności z zawieraniem tych porozumień. Z badań przeprowadzonych na przełomie lat 2000 i 2001 (por. Drogosz-Zabłocka 2001; Wójcicka 2001a, 2001b) na losowo wybranej grupie studentów III roku studiów dziennych w państwowych wyższych szkołach zawodowych wynika, że praktyki zawodowe odbyło 94,2% badanych, którzy byli studentami kierunków pedagogicznych (kształcących nauczycieli), biznesu i administracji oraz odbywali studia prowadzące do uzyskania tytułu zawodowego inżyniera. Miejscem odbywania praktyk krajowych są szkoły (dla kierunków pedagogicznych), przedsiębiorstwa produkcyjne, handlowe i usługowe (państwowe i prywatne), banki (polskie i zagraniczne), urzędy administracji centralnej i terenowej (przede wszystkim dla kierunku biznes i administracja). Z uzyskanych danych wynika, że w państwowych wyższych szkołach zawodowych ponad dwie trzecie studentów kierunków pedagogicznych i niemal trzy czwarte studentów kierunków biznes i administracja było zobowiązanych do znalezienia sobie miejsca praktyk zawodowych. W najlepszej sytuacji znajdowali się studenci kierunków inżynierskich, gdyż tylko co piąty sam poszukiwał miejsca odbywania praktyk. Jeżeli już student lub uczelnia znajdują miejsce odbywania praktyk, to problemem pozostaje ich program. Z badań wynika, że program nie zawsze przygotowuje uczelnia. Jego twórcami mogą być również instytucje przyjmujące praktykantów, a także sami studenci. Co piąty student kierunku biznes i administracja i co czwarty kierunków inżynierskich odbywał praktyki zawodowe bez żadnego programu.

Z badań ścieżek edukacyjnych i zawodowych absolwentów studiów magisterskich, przeprowadzonych na przełomie lat 2000 i 2001, wynika, że 63% badanych absolwentów odbyło praktykę zawodową. Praktyki znalazły się w programach nauczania większości studentów studiów dziennych – 80% wskazań (por. Minkiewicz, Szapiro, red. 2001).

Zgodnie z ustawą o wyższych szkołach zawodowych (por. *Ustawa...* 1997) i rozporządzeniem Rady Ministrów (por. *Rozporządzenie...* 1991) za przygotowanie programu praktyk odpowiedzialna jest szkoła wyższa, ale program powinien być opracowany w porozumieniu z pracodawcą i studentem. Praktyki są obowiązkowym elementem planu i progra-

mu studiów i nie mogą się odbywać według dowolnego programu, gdyż nie spełniają wówczas założonych funkcji kształcenia w danym kierunku czy specjalności.

Zgodnie z wymaganiami rozporządzenia, w porozumieniu zawartym między uczelnią i zakładami pracy powinna być określona podstawa odbywania praktyk, ich program i czas trwania oraz zobowiązania zakładu pracy niezbędne do realizacji praktyk zgodnie z programem. Podstawą odbywania praktyki może być albo skierowanie uczelni zobowiązujące studenta do odbycia praktyk, albo umowa o pracę zawarta ze studentem na okres odbywania praktyki. Zastrzega się jednak, że charakter pracy wykonywanej przez studenta ma być zgodny z programem praktyk. Przyjęcie każdego z tych rozwiązań powoduje określone konsekwencje. Zakład, zawierając ze studentem umowę o pracę, przejmuje na siebie zobowiązania związane z zatrudnieniem pracownika i ponosi koszty tego zatrudnienia. Jeżeli na praktykę kieruje uczelnia, wówczas ona przejmuje na siebie zobowiązania z tym związane (np. ubezpieczenia).

Omawiając rolę kształcenia zawodowego w strategii przedsiębiorstwa przemysłowego, Janusz Lewandowski (1999) wskazał na współpracę przedsiębiorstwa z Państwową Wyższą Szkołą Zawodową w Elblągu, opartą na formalnym porozumieniu o współpracy zawartym we wrześniu 1998 r., tj. dwa miesiące po powstaniu uczelni. W porozumieniu tym uczelnia zobowiązuje się do wyposażenia absolwentów w dobrą znajomość języka angielskiego, umiejętność posługiwania się drugim językiem obcym (rosyjskim lub niemieckim), dobrą i praktyczną umiejętność posługiwania się narzędziami informatycznymi, znajomość zasad i metod zarządzania projektami/przedsięwzięciami, a także umiejętność elastycznego dostosowywania się do różnorodnych warunków pracy zawodowej w przedsiębiorstwie. Aby spełnić te zadania, uczelnia zobowiązuje się do konsultowania z przedsiębiorstwem szczegółowych programów kierunków studiów i specjalności, organizowania i prowadzenia studiów podyplomowych, kursów oraz seminariów, a także uzgadniania tematów prac dyplomowych na kierunkach i specjalnościach studiów związanych z działalnością przedsiębiorstwa. Pracodawca zobowiązuje się do współpracy przy opracowywaniu programów studiów i tematyki prac dyplomowych oraz zapewnia możliwość odbywania praktyk zawodowych przez studentów w siedzibie przedsiębiorstwa.

W standardach nauczania dla studiów licencjackich i inżynierskich zaleca się, aby zawodowy charakter studiów znajdował odzwierciedlenie w praktyce zawodowej oraz zestawie przedmiotów specjalizacyjnych i specjalnościowych ustalonych przez uczelnię. Standardy nauczania dla poszczególnych kierunków studiów zawierają zestawy przedmiotów ogólnych, podstawowych i kierunkowych wraz z treściami programowymi i minimalną liczbą godzin, których realizacja jest obligatoryjna na danym kierunku. Standardy pozostawiają uczelni pewien obszar dowolności w kształtowaniu programu nauczania, ów obszar jest uzależniony od specyfiki szkoły wyższej i kierunku kształcenia. Przy omawianiu tego zagadnienia warto zwrócić uwagę na zapisy zawarte w standardach nauczania w odniesieniu do studiów akademickich i zawodowych (por. tabela 1). Czas realizacji praktyk wskazany w standardach nauczania dla studiów zawodowych znacznie odbiega od czasu podanego w ustawie o wyższych szkołach zawodowych (co najmniej 15 tygodni). Może to stwarzać pokusę realizowania minimum, a nie przestrzegania ustawy.

Tabela 1
Praktyki zawodowe w minimalnych standardach nauczania

Studia	Kierunek	Czas trwania praktyk	Miejsce realizacji
Magisterskie	pielęgniarstwo	1120 godzin (28 tygodni x 40 godzin)	zakłady opieki zdrowotnej
Magisterskie	socjologia	minimum 4 tygodnie (120 godzin)	instytucje administracyjne, społeczne, kulturalne, oświatowe, gospodarcze, obozy naukowe, udział w bada- niach terenowych
Magisterskie	mechanika i budowa maszyn	8–12 tygodni praktyki, w tym praktyka kierunkowa i dyplomowa	brak wskazań
Licencjackie	pielęgniarstwo	800 godzin (20 tygodni x 40 godzin)	zakłady opieki zdrowotnej
Licencjackie	zarządzanie i marketing	co najmniej 6 tygodni,	brak wskazań
Licencjackie	finanse i bankowość	co najmniej 6 tygodni,	brak wskazań
Licencjackie	informatyka i ekonometria	co najmniej 6 tygodni,	brak wskazań
Licencjackie	ekonomia	co najmniej 6 tygodni,	brak wskazań
Inżynierskie	elektronika i telekomunikacja	co najmniej 8 tygodni	zakład przemysłowy, zakład świadczący usługi specjalistyczne
Inżynierskie	inżynieria chemiczna i procesowa	12 tygodni	brak wskazań
Inżynierskie	włókiennictwo	12 tygodni	brak wskazań

Źródło: Rozporządzenie... 2002b

Obowiązkiem szkoły wyższej jest znalezienie miejsca odbywania praktyk, przygotowanie ich programu i realizacja praktyk w wymiarze czasu określonym w ustawie (por. uczelnie zawodowe) lub planie i programie studiów. Uczelnie różnie rozwiązują problem organizacji praktyk. W jednych powoływani są pełnomocnicy dziekana do spraw praktyk, a opiekę i nadzór nad praktykantami i praktykami sprawują opiekunowie poszczególnych roczników, w innych – opiekę i nadzór sprawują opiekunowie praktyk.

Zapisów dotyczących praktyk zawodowych nie znajdujemy w ustawie o szkolnictwie wyższym z 1990 r. (por. *Ustawa...* 1990). Uczelnie akademickie i niepaństwowe szkoły wyższe funkcjonujące na podstawie tej ustawy organizują praktyki zawodowe wówczas, gdy są one przewidziane w planie studiów i stanowią element standardów nauczania dla studiów magisterskich, licencjackich i inżynierskich. Regulacje prawne dotyczące praktyk zawarte są w rozporządzeniu Rady Ministrów (por. *Rozporządzenie...* 1991).

W wymaganiach dotyczących studiów magisterskich na kierunku pedagogika przewidywane są ciągłe praktyki zawodowe w wymiarze minimalnym 150 godzin, obejmujące przygotowanie do pracy w szkole i placówkach wychowawczo-opiekuńczych; na kierunku socjologia – 120 godzin (4 tygodnie), przy czym dopuszcza się tu znaczną różnorodność form: od indywidualnych praktyk w różnych instytucjach do udziału w badaniach terenowych i obozach naukowych; na kierunku oceanotechnika – praktyki w wymiarze 8–12 tygodni, w tym kierunkową i dyplomową, podobnie na kierunku mechanika i budowa maszyn (por. *Rozporządzenie...* 2002b). Wskazań takich nie zawierają już standardy np. dla kierunku kulturoznawstwo. W standardach tych zaleca się tylko odbycie praktyk, nie określa jednak, jak długo miałyby one trwać.

Z tabeli 1 wynika, że standardy nauczania w odniesieniu do praktyk zawodowych są uzależnione od typu studiów (magisterskie, zawodowe: licencjackie, inżynierskie) i kierunku kształcenia. Na studiach zawodowych prowadzących do tytułu zawodowego licencjata w większości opisanych standardów przewidziano co najmniej 6-tygodniową praktykę, studia inżynierskie – co najmniej 8-tygodniową. Różnica ta może wynikać zarówno z innego czasu trwania studiów – studia inżynierskie są dłuższe o co najmniej jeden semestr od studiów licencjackich, jak i z innego charakteru studiów technicznych, w których kontakt z nowoczesnymi technologiami ma podstawowe znaczenie dla kształtowania umiejętności działania i uczenia się zawodu. W przytoczonych przykładach studiów inżynierskich (kierunki: włókiennictwo, inżynieria chemiczna i procesowa) praktyki mają minimalny wymiar 12 tygodni. O ile uczelnie akademickie prowadzące studia zawodowe i niepaństwowe szkoły wyższe funkcjonujące na podstawie ustawy z 1990 r. mogą te wymagania uznać za minimalne, o tyle w uczelniach zawodowych funkcjonujących na podstawie ustawy z 1997 r. – zgodnie z jej wymaganiami – praktyki na wskazanych kierunkach studiów powinny być przedłużone do co najmniej 15 tygodni.

Praktyki zawodowe – oferta pracodawców

Najważniejszym wydarzeniem Dni Kariery, organizowanych od kilku lat przez Międzynarodowe Stowarzyszenie Studentów Nauk Ekonomicznych (AISEC), są targi pracy (organizowane także przez uczelnie), podczas których studenci mogą się przekonać, jakie wymagania stawiają im przyszli pracodawcy. Targi te stały się dla niektórych pracodawców okazją do przedstawiania ofert nie tylko pracy, ale także praktyk zawodowych. Propozycje pracodawców pojawiły się także w przygotowywanych informatorach o praktykach zawodowych i na stronach internetowych (m.in. na stronie www.pracuj.pl). Praktyki proponowane przez pracodawców nie mają zwykle bezpośredniego związku z praktykami realizowanymi w ramach programu studiów. Zważywszy na fakt, że znaczna część studentów sama poszukuje miejsca praktyk, analiza ofert pracodawców może się przyczynić do poszukiwania rozwiązań ułatwiających uczelniom realizację obowiązkowego elementu programu studiów.

Z analizy ofert praktyk publikowanych w informatorach o praktykach i w Internecie w latach 2001 i 2002 wynika, że są one przeznaczone przede wszystkim do studentów studiów magisterskich (*Praktyki...* 2001; *Praktyki...* 2002). Informacja ta znajduje się już

w samej ofercie. Praktyki, najczęściej wakacyjne – w przeciwieństwie do omawianych wcześniej obowiązkowych praktyk przewidzianych programem studiów – są jedną z możliwości nabywania doświadczeń zawodowych związanych lub nie związanych z kierunkiem studiowania. Bywają także szansą na zdobycie zatrudnienia.

Analiza ofert praktyk wskazuje na wagę, jaką przedsiębiorstwa, zwłaszcza międzynarodowe i z udziałem kapitału zagranicznego, przywiązują do organizowania praktyk studenckich. Oferty praktyk składały w badanym okresie banki (Bank Handlowy w Warszawie SA, BRE Bank) oraz przedsiębiorstwa prowadzące działalność produkcyjno-handlową (Colgate-Palmolive Poland Sp. z o.o., Grupa Żywiec, Mars/Master Foods Polska), usługi doradcze, audytorskie (Arthur Andersen, Ernst&Young, Pricewaterhouse Coopers), usługi telekomunikacyjne (Polkomtel SA). Znaczenie doświadczeń zawodowych w uzyskaniu pracy podkreśla większość pracodawców. Jak wynika z analizy ofert, praktyka jest traktowana jako okres wstępnej rekrutacji pracowników: „Praktyka trwa miesiąc, ale pozytywna ocena umożliwia przedłużenie tego okresu, a w perspektywie stałe zatrudnienie” (oferta firmy Arthur Andersen). W większości firm student-praktykant jest pod opieką jednego z pracowników.

Oferty – oprócz krótkiego opisu praktyk – zawierają informacje na temat rodzaju praktyk, miejsca ich odbywania i czasu trwania, działu, w którym praktykant może być zatrudniony, liczby miejsc dla praktykantów. Propozycje skierowane są najczęściej do najlepszych studentów III, IV i V roku kierunków ekonomicznych i prawa, znających dobrze język angielski, ambitnych, mających umiejętność pracy w zespole. Jest to zatem oferta dla studentów, którzy legitymują się już pewnymi osiągnięciami i mogą zdobyć kolejne umiejętności i doświadczenie.

Przyjęcie na praktykę jest poprzedzone procedurami selekcyjnymi. A zatem praktyki te nie są dostępne dla każdego studenta, jak to przewiduje program studiów, ale tylko dla niektórych, wybranych, którzy sprostają określonym wymaganiom. Pierwszym etapem selekcji jest analizowanie przez pracodawcę formularza zgłoszeniowego praktykanta. Pozytywny wynik analizy otwiera drogę do rozmowy kwalifikacyjnej i różnego rodzaju testów, także językowych. Często procedury rekrutacyjne są identyczne z tymi, jakie towarzyszą staraniu się o stałą pracę. Z danych zamieszczanych w informatorach wynika, że na jedno miejsce praktyk przypada zwykle kilkanaście osób.

W zależności od działalności firmy studenci są zatrudniani w różnych jej działach: marketingu, sprzedaży, finansów, logistyki, dziale produkcyjnym, personalnym czy badawczo-rozwojowym. Podczas praktyk studenci pracują najczęściej nad opracowywaniem, wdrażaniem i oceną indywidualnych projektów związanych z działalnością działu, w którym odbywają praktykę.

Doświadczenia zawodowe zdobywane przez studentów podczas praktyk oferowanych przez pracodawców stają się ich dodatkowym atutem na rynku pracy. Interesujące dla omawianej problematyki praktyk zawodowych byłoby zebranie informacji na temat, czy tak organizowane praktyki zawodowe są (i w jakim zakresie) zaliczane jako obowiązkowy element kształcenia przewidziany programem studiów. Udzielenie odpowiedzi na te pytania wymagałoby jednak przeprowadzenia badań, których celem byłoby poznanie funkcji i zadań praktyk zawodowych organizowanych przez pracodawców oraz ich związku z praktykami przewidzianymi programem studiów.

Przedstawione problemy związane z zadaniami i realizacją praktyk zawodowych można ująć w sposób uproszczony w tabeli 2.

Tabela 2
Zadania i realizacja praktyk zawodowych w szkołach wyższych

Wyższe szkoły zawodowe	
Miejsce praktyk w procesie kształcenia	Udział praktyk określa ustawa, plany i programy studiów. Punktem odniesienia mogą być także minima programowe. Praktyki stanowią obo-wiązkowy element programu studiów, zapisany w ustawie o wyższych szkołach zawodowych (art. 5.1). W praktykach biorą udział wszyscy studenci danego kierunku lub specjalności.
Liczba godzin (tygodni) praktyk wynikająca z ustaleń prawnych	Nie mniej niż 15 tygodni (wymagania ustawowe), ale program kształcenia może przewidywać dłuższe praktyki.
Program praktyk	Przygotowywany przez uczelnie zawodową w porozumieniu z pracodawcą i studentem.
Zadania praktyk	Kształtowanie umiejętności praktycznych związanych z zawodem. Zapoznanie się z rzeczywistymi warunkami pracy. Zebranie materiałów do pracy dyplomowej. Ułatwienie wejścia na rynek pracy.
Umiejscowienie praktyk w czasie studiów	Decyduje o tym plan i program studiów. Na studiach licencjackich są organizowane najczęściej po II roku studiów, a na studiach prowadzących do uzyskania tytułu zawodowego inżyniera po II (tzw. praktyka produkcyjna) i po III roku studiów (tzw. praktyka dyplomowa).
Miejsce realizacji praktyk	Pracodawca zapewniający realizację programu praktyk.
Uczelnie akademickie i niepaństwowe szkoły wyższe prowadzące studia zawodowe	
Miejsce praktyk w procesie kształcenia	Jeżeli uczelnia funkcjonuje na podstawie ustawy z 1990 r., miejsce praktyk okre-ślają standardy nauczania oraz plany i programy studiów. Praktyki odbywają wszyscy studenci danego kierunku.
Liczba godzin (tygodni) praktyk wynikająca z ustaleń prawnych	Jeżeli uczelnia funkcjonuje na podstawie ustawy o szkolnictwie wyższym z 1990 r. decydują o tym standardy nauczania oraz plany studiów i programy nauczania.
Program praktyk	Ustala uczelnia i jest on związany z realizowanym programem studiów.
Zadania praktyk	Kształtowanie umiejętności praktycznych związanych z zawodem Zapoznanie się z rzeczywistymi warunkami pracy Zebranie materiałów do pracy dyplomowej. Ułatwienie wejścia na rynek pracy.
Umiejscowienie praktyk w czasie studiów	Wynika z planów i programów studiów oraz realizowanych programów praktyk.
Miejsce realizacji praktyk	Pracodawca gwarantujący realizację programu praktyk.
Praktyki zawodowe oferowane przez pracodawców	
Miejsce praktyk w procesie kształcenia	Praktyki mogą, ale nie zawsze mają związek z programem studiów praktykanta. Jeżeli program praktyk jest zgodny z kierunkiem studiów praktykanta, praktyki mogą być uznane przez uczelnie jako realizacja praktyk obowiązkowych, przewi-dzianych programem studiów. Udział w praktykach biorą tylko wybrani studenci, którzy przeszli procedury selek-cyjne.

Liczba godzin (tygodni) praktyk wynikająca z ustaleń prawnych	Jeżeli student zawarł z pracodawcą umowę o pracę, liczba godzin pracy wynika z kodeksu pracy. Praktyki najczęściej organizowane są w wakacje i trwają jeden miesiąc.
Program praktyk	Ustala pracodawca.
Opiekun praktyk	Osoba wyznaczona przez pracodawcę.
Zadania praktyk	Praktyki pełnią przede wszystkim rolę wstępnej rekrutacji pracowników.
Umiejscowienie praktyk w czasie studiów	Praktyki oferowane studentom III, IV, i V roku, najczęściej studiów magisterskich.
Miejsce realizacji praktyk	Najczęściej duże przedsiębiorstwa zagraniczne i ub z udziałem kapitału zagranicznego.

Perspektywy kształcenia praktycznego

Chociaż kształcenie zawodowe na poziomie wyższym z trudem kształtuje swoją tożsamość, nie wydaje się jednak, aby ten sektor szkolnictwa wyższego miał zostać odrzucony czy zmarginalizowany (por. Witkowski 2001). Wyjątek stanowi tu kształcenie inżynierów, którzy tworzą „rozpoznawaną” na rynku pracy grupę zawodową. Warto podkreślić, że doświadczenia państw Europy Zachodniej związane z dywersyfikacją szkolnictwa wyższego wskazują na długą drogę budowania i akceptacji nowych form oraz ścieżek kształcenia. Jako przykład mogą posłużyć francuskie uniwersyteckie instytuty technologiczne (IUT), które przez ponad 35 lat nie zdobyły zakładanego przez twórców (państwo) zainteresowania wśród młodzieży, chociaż cieszą się uznaniem i mają już trwałe miejsce w systemie francuskiego szkolnictwa wyższego.

Zdaniem Dona Vesterheijdena (2001, s. 63): „[...] na wszystkich trzech poziomach studiów [zawodowych, magisterskich, doktorskich – przyp. E.D.Z.] istnieje potrzeba różnicowania oferty programowej w zakresie profili ukierunkowanych akademicko i profili ukierunkowanych zawodowo. W żadnej dyscyplinie naukowej czy obszarze wiedzy nie może istnieć wyłącznie jeden model programu studiów licencjackich, magisterskich i podyplomowych (doktoranckich)”.

Możliwość różnicowania szkolnictwa wyższego ma także konsekwencje dla kształcenia praktycznego. Dotychczasowe polskie doświadczenia wskazują, że praktyki mogą być zorganizowane w wyniku porozumienia uczelni z zakładem pracy, student sam może sobie znaleźć miejsce praktyk, mogą także być oferowane przez pracodawców. Każde z tych rozwiązań może być akceptowane przez szkołę wyższą, jeśli realizuje plany i programy studiów. Z przeprowadzonych badań wynika, że to najczęściej sami studenci poszukują miejsca praktyk. Trzeba jednak podkreślić, iż pierwsze państwowe uczelnie zawodowe miały zapewnione wsparcie w tym zakresie pracodawców zainteresowanych kształceniem przyszłych pracowników na własne potrzeby.

Na podstawie przedstawionych rozważań i przytoczonych wyników badań można wysnuć wniosek, że organizacja praktyk zawodowych staje się problemem dla szkół wyższych. Taki stan wynika prawdopodobnie z trudności organizacyjnych i finansowych związanych z przygotowywaniem programów praktyk i sprawowaniem opieki nad praktykantami oraz z braku sprawdzonych w ostatnich latach rozwiązań organizacyjnych w tym zakresie. Praktyki oferowane przez pracodawców nie zawsze spełniają wymagania programo-

we, a ponadto są skierowane do nielicznej, wyselekcjonowanej grupy studentów. Wydaje się, że uczelnie mogłyby podjąć negocjacje z pracodawcami oferującymi praktyki, aby programy praktyk były zbieżne z programem studiów. Do realizacji zadań związanych z praktykami mogą się włączać, w większym niż dotychczas stopniu, także samorządy lokalne. Współpraca ta mogłaby również ułatwić kontakty z innymi pracodawcami.

Rozwiązania wymaga problem organizowania praktyk przez samych studentów (poza omówioną ofertą pracodawców). Takie rozwiązanie może być (i jest w praktyce) akceptowane przez uczelnie, ale tylko wówczas, gdy praktyki spełniają założenia programowe studiów. Istotne są tu zobowiązania obu stron zawierających porozumienie. Szkoły wyższe nie mogą występować w roli „petenta”, ale równoprawnego partnera.

Dla studentów i ich przyszłych doświadczeń zawodowych ważne byłoby otrzymanie po zakończeniu praktyk certyfikatu stanowiącego potwierdzenie zdobytych doświadczeń zawodowych. Taki certyfikat byłby przydatny w późniejszych staraniach o pracę. Innym rozwiązaniem może być podjęcie rozmów z przedstawicielami pracodawców (lecz nie z pojedynczymi zakładami pracy) oraz negocjowanie warunków współpracy ze szkołami wyższymi.

Literatura

Bildung... 1996

Bildung fur die Zukunft, Ruhr-Universität, Industriegewerkschaft Metall, Bochum.

Dietl J. 2001

Uwarunkowania dalszego rozwoju niepaństwowego szkolnictwa wyższego w Polsce, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” nr 2/18.

Dietl J., Sapijasza Z. 2000

Studia menedżerskie w uczelniach niepaństwowych w świetle badań empirycznych. Raport z badań, Fundacja Edukacyjna Przedsiębiorczości, Łódź, maszynopis.

Drogosz-Zabłocka E. 2001

Praktyki studentów studiów licencjackich i inżynierskich, w: J. Dietl, Z. Sapijasza (red.): *Podniesienie jakości studiów warunkiem przetrwania i rozwoju na rynku usług edukacji wyższej*, Fundacja Edukacyjna Przedsiębiorczości, Łódź.

Drogosz-Zabłocka E. 2002

Kształcenie zawodowe uniwersyteckie i nieuniwersyteckie we Francji, w: M. Wójcicka (red.): *Dywersyfikacja w szkolnictwie wyższym*, Centrum Badań Polityki Naukowej i Szkolnictwa Wyższego, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.

Kobylanski A. (red.) 1993

Wyższe zawodowe uczelnie techniczne we Francji. Materiały przedstawione przez delegację francuską na seminarium „Wyższe szkolnictwo zawodowe. Doświadczenia i perspektywy rozwoju”, część II, Wałbrzych, 21–22 czerwca.

Les établissements... 1999

Les établissements d'enseignement supérieur face aux besoins regionaux, OCDE, Paris.

Lewandowski J. 1999

Rola kształcenia zawodowego w strategii przedsiębiorstwa przemysłowego (na przykładzie ABB Zamech Ltd.), w: S. Borkowska (red.): *Edukacja zawodowa a rynek pracy*, Raporty Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa, zeszyt 17.

Międzynarodowe Stowarzyszenie... 2000

Międzynarodowe Stowarzyszenie Prezydentów Uniwersytetów: Deklaracja misji uniwersytetu – synteza, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe”, nr 2/16.

Minkiewicz B., Szapiro T. (red.) 2001

Biogramy edukacyjne, Ośrodek Rozwoju Studiów Ekonomicznych, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.

Neave G. 1992

On Instantly Consumable Knowledge and Sake Oil, „European Journal of Education”, vol 27.

Nowakowska R. 2002

Wyższe szkoły zawodowe w Niemczech, w: M. Wójcicka (red.): *Dywersyfikacja w szkolnictwie wyższym*, Centrum Badań Polityki Naukowej i Szkolnictwa Wyższego, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.

Praktyki... 2001, 2002

Praktyki 2001, 2002, Wydawnictwo Communication Partners Sp. z o.o., Warszawa.

Rozporządzenie... 1991

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 12 sierpnia 1991 r. w sprawie studenckich praktyk zawodowych, „Dziennik Ustaw”, nr 73, poz. 323.

Rozporządzenie... 2002a

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 10 stycznia 2002 r. w sprawie warunków, jakie powinna spełniać uczelnia zawodowa, aby utworzyć i prowadzić kierunek lub specjalność, „Dziennik Ustaw”, nr 8, poz. 64.

Rozporządzenie... 2002b

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 18 kwietnia 2002 r. w sprawie określania standardów nauczania dla poszczególnych kierunków studiów i poziomów kształcenia, „Dziennik Ustaw”, nr 116, poz. 1004.

Swierzbowska-Kowalik E. 2000

Wyszkolenie środowisk rodzinnych i miejsce zamieszkania jako wyznaczniki szans na podjęcie studiów, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe”, nr 2/16.

Teichler U., Kehm B.M. 1996

Ku nowemu rozumieniu relacji między szkolnictwem wyższym a światem pracy, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe”, nr 7.

Uchwała... 1998

Uchwała nr 1 Komisji Akredytacyjnej Wyższego Szkolnictwa Zawodowego z dnia 12 maja 1998 r. w sprawie warunków, jakim powinna odpowiadać uczelnia zawodowa, aby utworzyć i prowadzić kierunek studiów i (lub) specjalność zawodową, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Edukacji Narodowej”, nr 3, 30 września 1999.

Ustawa... 1990

Ustawa z dnia 12 września 1990 r. o szkolnictwie wyższym, „Dziennik Ustaw”, nr 64, znowelizowana na mocy Ustawy z dnia 19 lutego 1998 r. o zmianie ustawy o szkolnictwie wyższym „Dziennik Ustaw” 1998, nr 50, poz. 310.

Ustawa... 1997

Ustawa z dnia 26 czerwca 1997 r. o wyższych szkołach zawodowych, „Dziennik Ustaw” nr 96, poz. 590.

Witkowski M. 1998

Koncepcja wyższego szkolnictwa zawodowego, „Polityka Społeczna”, nr 9.

Witkowski M. 2000

Wyższe szkolnictwo zawodowe – nieuniwersytecka droga wyższej edukacji, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe”, nr 2/16.

Witkowski M. 2001

Requiem dla wyższego szkolnictwa zawodowego, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe”, nr 2/18.

Vesterheijden D.F. 2001

Ex oriente lux? Akredytacja w Europie po zburzeniu muru berlińskiego i podpisaniu Deklaracji Bolońskiej – charakter narodowy i różnorodność systemów, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” nr 2/18.

Vingt années... 2000

Vingt années de reformes dans l'enseignement supérieur en Europe: de 1980 à nos jours, Etudes Eurydice, Paris.

Wójcicka M. 1996

Granice „uprzątniania” uniwersytetów, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe”, nr 7.

Wójcicka M. 2001a

Uniwersytety i uczelnie zawodowe w środowisku lokalnym. Doświadczenia wybranych krajów Europy Zachodniej, w: J. Dietl, Z. Sapijaska (red.): *Rola wyższej uczelni w rozwoju społecznym i ekonomicznym regionu*, Fundacja Edukacyjna Przedsiębiorczości, Łódź 2000.

Wójcicka M. 2001b

Dywersyfikacja w szkolnictwie wyższym, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe”, nr 2/18.